

III. A névtudomány egyéb kérdései

A) Általános kérdések

A lélekfogalom és a lélekmegnyilvánulási tünetek legkorábbi névtani nyomai

„A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban” című munkámban (Budapest, 1986. Akadémiai Kiadó) a következő csoportokra bontottam az idevágó szavakat: 1. a pszichikum egészét jelölő szavak, 2. a jellem fogalmának megnevezései, 3. az érzékelés, 4. a figyelem, 5. az emlékezés és felejtés, 6. a tanulás, 7. a képzelet, 8. az értelem, 9. az érzelem, 10. az akarati cselekvés, 11. a tehetség és adottság, 12. kóros elmeállapotok, 13. különleges lelki folyamatok és -állapotok.

A pszichikum egészét jelentő szavak elő-előfordulnak a legősibb névanyagunkban,¹ ámbar az utóbbi időben ezek egyikemásika vitát váltott ki. PAIS DEZSŐ (A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Budapest, 1975. 199–205. – A következőkben: Ősv.) rendkívül gazdag magyar névanyagot sorol fel a *lélek*, ill. e szó rövid *lél* alakját illetően. Legkorábbi adatok *Lél* vezér nevével kapcsolatosan kerülnek Pais adatfelsorolásába. Kár lenne ezeket most itt megismételni, azt azonban igenis jelezni kell, hogy Pais szerint „nem lehetetlen, hogy éppen a kürtös *Lél* a kürtfúvásban megbámult hatalmas 'szusz'-áról nyerte ezt a nevet” (Ősv. 208). Pais egyes *lélek* tulajdonneveket a *lélek* 'élet' jelentésével hoz kapcsolatba, és végülis 'életem, kedvesem' jelentésűnek tart (Ősv. 209). További tulajdonnevekkel kapcsolatban, különösen helynevek esetében, azt sem tartja kizártnak, hogy a szó ezeknél 'kísértet' jelentésben áll (uo.). Végül Pais tréfás-humorizáló formában veti el JAKUBOVICH ötletét, amely szerint a *Lélek* nevek a cseh *Duch* nevekkel lennének párhuzamba állíthatók. JAKUBOVICH például a „ladislaum et *lelek* filius Johannis de Mere” 1360-i oklevéladat *Lélek* nevét magyarázza a *Duch* tükörfordításának. Pais arra is utal, hogy egyes Árpád-kori személy *Lél* vezér nevét tisztelve használhatta családjában ezt a nevet. Azt, hogy helynevekben a *Lélek* 'Szentlélek' jelentésű lehet, Pais – a jelzett helyen – nem említi, jóllehet ez számára bizonyára kézenfekvő volt.

Ami az imént említett vitákat illeti, mint látható, már Jakubovichnak eltérő véleménye volt a *Lélek* nevek egy részét illetően. Különösen eltérő véleménye van

¹A téma igen korai rövid, népszerűsítő megemléését adja KALLÓS ZSIGMOND „Népünk ősvallásának emlékei helyneveinkben” c. tanulmányában (*Ma és Holnap* 1. évf., 1931. decemberi szám. – A jelzett ritka időszaki kiadvány Kispesten jelent meg, megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban).

jelenleg BALÁZS JÁNOSnak, aki — mint a programból sejthető — éppen e konferencián ad hangot névetimológiájának, de ide vonatkozó különvéleményt már másutt is említett (Magyar Deákság. Budapest, 1980.). Szerinte a *Lél* név a *lő* 'schießen' igével áll kapcsolatban, hiszen a magyar óvónévadási gyakorlattal állna ellentétben az, ha az ősmagyar névadó éppen a megnevezett személy 'lelki valóságára, létére, lélekzésére, életére' akarna a névvel utalni. Balázs véleményével csak részben értek egyet: az óvónévi indíttatás mozzanatát tényleg kontrázná az imént felsorolt jelentések szerepe a *Lélek*, ill. *Lél* neveknél, de én mégis Jakubovich véleményét találok részben követhetőnek; így *Lél* vezér neve szerintem igenis ezt a mintát követi.

Sőt én ide veszem a *Béla* személynevet is. Erről KÁLMÁN BÉLA (MNY. LVII, 87) a következőket írja: „Szerintem a *Béla* név a *bél* 'pars interior' köznév -a képzővel ellátott alakja ... Pusztá testrésznevek, vagy testrésznevekből képzett személynevek gyakoriak voltak az Árpádok korában”. Kálmán és köztem csak a *bél* szó jelentését illetően van eltérés, Kálmán ugyanis a fent jelzett jelentésből vezeti le a szót, arra hivatkozva, hogy itt „testrésznév”-ről van szó. Csakhogy a számos jelentés közül, amivel a *bél* igen korán rendelkezett, ugyanígy alkalmazható a *bél* 'lélek' jelentése is.

Mindehhez összehasonlításul tudni kell, hogy a szlávban általános volt a 'lélek' jelentésű *duša* szóból képzett személynév (vö. FRANZ MIKLOSICH, Die Bildung der slavischen Personen und Ortsnamen. Heidelberg, 1927.). Itt (59) olvassuk a következőket: „124. *Duša* Душа anima. — *Duše* f. č. mus. *dusse* m. podl. 423. *dušoje*: *dušojević* s. patr. spom. 211. *dušilic* r. lét. 3. 44. *dušilčević* patr. lét. 3. 36. *dušilo*: *dušilov* adj. r. sof.-vrem. *dušan* s. mon. 121. 273. ok. 61. 71. sop. lex. *dušan*: *dussan* č. podl. 411. *dušana* f. s. buk. sop. *dušen* č. mus. *dussen* podl. 410. *dušek* č. mus. *dušica* s. lex., so auch *duch* č. mus. Vgl. *duzic*, *duzicho* mekl. und *dusieragius* p. cod. 2. 622. — ON. *Dušejev* čech.” (A névadatok kiemelése tőlem — B.B.) Helyhiány miatt itt most elhagyom a *Dusnok* [*dusnok* 'szolga, aki egykori ura lelkéért bizonyos szolgálásokat teljesít'], ill. a *Jonh* [*jonh* 'gyomor, belső rész; lélek'] személynevekre vonatkozó észrevételeimet az adatokkal együtt.

A jellem fogalmának megnevezéseit tartalmazó nevek. Egyetlen olyan nevet sem találtam, amely általánosságban 'jellem'-et jelent! Ezzel szemben egyes tulajdonságokra vonatkozóan már rendelkezünk névadatokkal. Az idevágó nevek egyúttal az értelmi, érzelmi, akarati tevékenységgel kapcsolatos nevek körébe is sorolhatók, ui. ilyen nevek vonhatók ide pl. 1211² *Belch*, 1213/1550 *Belche*, melyek a *bölcs* szavunkból indulhatnak ki; továbbá 1202–/1500 k *Horogis*, 1211 *Horogus* (*Harogus*), 1214/1550 *Horogus*, amelyek esetleg a mai *haragos* szavunkat rejtik magukba. Vagy ide számítható olyan rossztulajdonság-név, mint: 1138/1329 *Hazug*, 1211 *Hozug*, *Hozoga*, *Hozuga*; 1214/1550 *Hozuga* stb. Ide tartozik továbbá a számos adattal dokumentálható *Jólegény*, pl.: *Jouleken*, *Joulekun* (*Jouleguin*), 1219/1550 *Iolegen*; vagy az ugyancsak többször adatolható *Jóleány*, 1282/1327 *Jolyan*.

Pais Dezső (Régi személyneveink jelentéstana. [a továbbiakban: Rszj.] Budapest,

²FEHÉRTÓI KATALIN, „Árpád-kori kis személynévtár” c. (Budapest, 1983.) kötetéből átvett adatok után dolgozatomban nem adok forrásjelzést, az ilyenek csak egyszerűen évszámjeggyel állnak. Éppen a forrásjelzés hiánya utal tehát a nevek egy jelentős részénél a névadat locusára.

1966². 17) maga is külön csoportnak minősíti a „jellemneveket” a „kezdetleges nevek” 7. csoportjaként. Ennek első alcsoportját — írja — a „világos cselekvésneveket tartalmazó jellemnevek alkotják” (uo.). Ezek a nevek (pl. *Váró*, *Tagadó* stb., sőt ide vehető a *Levedi* név is, ha ezt a **Lövő*-re utaló magyarázatával értelmezzük — vö. ez utóbbira BALÁZS i. m.) csak vékonyabb szálon függnék össze a jellem fogalmával, mint a Pais Dezső által második alcsoportba sorolt idevágó nevek, „melyek a cselekvésképzetektől független, vagy ezektől függetlenedett” (Rszj. 17) különféle közzsók-ból erednek. Nézzük a Pais által idézett példákat: „1138/1329: *Vrumedi* (MonStrig. I, 96), azaz *öröm -di*: -d képzővel; 1171: *Vrumes* azaz *örömes*. 1211, 1238: *Somrou*, *Scvmuro*, azaz *szomorú*. 1211, 1228, 1237: *Qesereu*, *Kesereu*, *Keserey*, azaz *keserű*. 1211, 1274: *Horogus*, *Haragus*, azaz *haragos*. 1211: *Boscú*, azaz *bosszú*. 1095 és 1305 között: *Chozug*, *Hozug*, *Hazug*, azaz *hazug*. 1211 és 1275 között: *Hozuga*, *Hozoga*; VárReg.: *Hozuga*: azaz *hazug -a* képzővel.* 1247, 1315: *Alnuc*, *Alnuk*, azaz *álnok*. 1206: *Jod* filius ecclesie (Pannonh. Sz. B.-r. t. VIII, 278); 1234: terram *Joud* (ÁrpádOkm. VIII, 548), azaz *jó -d* képzővel. 1251/1271: *Joember*, azaz *jó-ember*; 1275: *Jambur* (ÁrpádOkm. IX, 134), azaz *jámbor*. 1211 és 1302 között: *Jouleken*, *Joulekun*, *Jovlegyn*, *Jovlegen*, *Jolegen*, *Joleguen*, azaz *jó-legény*. 1282/1237: ancilla *Jolyan* (ÁrpádOkm. XII, 368), azaz *jó-leány*. 1211: *Gunuzd*, azaz *gonosz -d* képzővel. 1199: *Butha*, azaz *buta* (OkI Sz. Mikó, ismeretlen). VárReg.: *Thanalchu*, *Tanals*, azaz *tanács*” (uo.). Ezzel szemben a Pais Dezső által felsorolt olyan „jellemneveket”, amelyek „világos cselekvésnevek” a pszichikai tevékenységeket képviselő különböző csoportokba tagolhatjuk szét.

Elsőként itt az érzékelés és a figyelem jelenségeit érintő neveket említhetjük. Ide tartoznak gyűjtésünkben: 1211 vdornici.... Zombot, *Erizeu* (ti. *Őriző*); 1202–3/1500 k: *Lacamas* (udvarnok), 1211 *Latomas*; 1211 vdornici ... filii Georgii, *Latou*; 1202–3/1500 k; curriferorum nomina *Lefeu* (Helyesen, az íráshiba kiküszöbölésével: *Leső*); *Néző*: inkább különleges lelki teljesítményre utaló név (vö. JAKUBOVICH: MNy. XIX, 95–6). Nem bizonyos, hogy teljességgel e csoportok (ti. az érzékelés és a figyelem jelenségeit képviselő névcsoportok) anyagába tartoznak a következők, utalhatnak a külső megjelenésre is: 1211 filius *Zemchi*; 1211 filius Pot. *Zemd*; 1211 filius *Semes*; stb. Ugyanakkor viszont a virrasztás — sőt a halottvirrasztás — fogalmához kapcsolódó pszichológiai vonatkozás, ti. 'az érzékszervek ébren tartása', illetve a 'halló- és látószerv feszült készenléti állapota' jelentések révén az 1432-ből való Paulo *Virraszto* (OkI Sz.) és egyéb *Virrasztó* nevek nyilván idetartoznak.

Az emlékezés és felejtés jelenségének névtani nyoma igen szegényes. Az emlékezéssel kapcsolatban nem találtunk névadatot, hacsak hosszú utánjárással nem találnánk olyan ragadványneveket, melyek az ún. „határhányás” alkalmával megvert gyermekek nevéhez kapcsolódtak (a szokással kapcsolatban vö. Arany János „Jóka ördöge” c. költeményét, ennek „Az emlékezetet hátujukra verik” sorát). A *Feled* nevek viszont talán idetartoznak. Nem így magyarázza ugyan ezeket PAIS DEZSŐ, mikor így ír: „[a rokoni viszonyra utaló nevekkal] együtt említhetjük az egyénközi viszony és érzelmi kapcsolat jelzésére szolgáló *Fele*, *Feled* neveket” (Rszj. 14). Az OkI Sz. ?-es 'obliviscor, vergessen' jelentést ad, és talán nem téved, mert

rokonsági viszonyra nemigen utalnak a névsorban levő arator nevek: 1135 *Rouz* [rossz] *Sarc Surnuc* [zsarnok] *feled* OklSz. 235).

A tanulás mozzanatát, legalábbis azt, hogy adott időben ilyen tevékenység intézményesen már létezett, a nagyszámú *Diák* személynév jelzi. A TESz. 1337-ből idézi az első közszoí adatot; ám kérdés, hogy ez az adat, a *Roazdyak* (értsd: *rosszdiák* vagy *ravaszdíák*) még nem névtani adat-e.

A fantázia, a képzelet jelenségeit tükröző neveket egyelőre nem találtam.

Számos név van viszont, amely az értelmi tevékenységre, az értelmi képességeknél való fejlettségére utal: 1211 *Belch*, 1213/1550 *Nuhu*, Bayr, *Belche*, Kelemin ioubagiones (melyek a bölcs szavunkra utalnak); 1389 *Ezus* (OklSz. 203), esetleg az *eszes* szavunkat rejtheti magába, de – lektorom (Mollay Károly) szerint – *ézes* is lehet az olvasat; a nemhívés, feltehetően vallási vonatkozásra utal, de esetleg utalhat arra, hogy az így nevezett 'nehezen becsapható, semmit el nem hívó' személy: 1202–3/1500 k.: *vinitorum nomina* *Bulsu*, *Numquiz*; ide tartozik a következő név is, amely önmagáért beszél: 1138/1329 *nomina liberorum* *Selle*, *Okus*; ugyancsak ide utal a gyakran előforduló *Tudó*, *Tudós*.

A lelki jelenségtérületek közül az érzelmi élettel, az érzelmekkel, indulatokkal kapcsolatban idézhetünk legnagyobb számban neveket: *békés*: 1202–3/1500 k.: *vinitorem nomina* *Vocos*, *Beques*, 1138/1329 *Bekes* stb.; *háborog*: 1138/1329 ... *Ahilles*, *Tulmas*, *Habrug*³; a *hűség* fogalmával kapcsolatban: 1138/1329 *nomina servorum* *Hivedi*, *Micus*, *Nemhiu*; *haragos*: 1202–3/1500 k.: *nomina curiferorum* *Horogis*; *kedveléssel* kapcsolatban: 1219/1550 *ioubagionibus* scilicet *Quedvelen*; esetleg a keserűséggel kapcsolatos: 1138/1329 *vinitores* *Keseru*, *Alcud* – vagy talán a borízre utal a név?; az örömmel kapcsolatban: 1138/1329 *nomina servorum* *Fita*, *Vrumedi*; a szeretettel kapcsolatban: 1229/1550 *mulieres* ... *Miela* ... *Scereteu*; a szomorúsággal kapcsolatban: 1211 *aurifabri* *Summorov* (*Sumorau*); utálással kapcsolatban: 1234/1550 *mulieres* ... *Vtalou*.

Az akarat tevékenysége és a kóros lelkiállapotokra utaló nevek csoportjait – helyünk szűkössége miatt – át kell lépnünk, s így végül egyetlen utolsó csoportot említünk még, ami viszonylag sok névvel szolgál, és ami egyben bizonyítja, hogy az ősvallási gyakorlat sokszor a különleges lelkiállapotokra, a szokatlan lelki teljesítményekre alapozódott. Az idevágó nevek gyűjtésünkben a következők:

Goliárd: 1550 *Galaldu*, ezt PAIS (Rszj.) a szóvégi *u* ellenére is ide veszi.

Jós, *Jövendölő*: A TESz. késői időszakból, csak 1582-ből idézi a *jós* szót, ennek első adatát. PAIS DEZSŐ (Ősv.) a csak kezdetlegesen kidolgozott *Látó* és *Néző* (lásd alább) nevek, illetve az ezeknek megfelelő közsavak mellett – bizonyára halála miatt – nem dolgozta ki az idevágó szótörténetet. Pais ide kapcsolódó segítségével is meg vagyok győződve afelől, hogy több esetben a *Josa* (vö. OklSz.), *Jusa*, *Isa* névalakok ezt a közsavat rejtik magukban.

Látó: ezzel kapcsolatban az érzékelés vonatkozásában közöltem a tihanyi apát-ság Somogy megyei Török birtokán összeírt idevágó neveket (vö. a *látó* foglalkozásra nézve: MNy. I, 354–8). Pais Dezső ezeket nem az érzékeléshez, hanem ide: a különleges lelki teljesítményekhez (Szentés stb. név) sorolja és a névkörnyezetre utalva

így fejezi be ide kapcsolódó fejtegetését: „Ebből következik, hogy *Látá(o)más* és *Látó* itt elkeresztényesítve fordulnak elő személynévül, vagyis keresztény révületre, elragadtatásra vonatkoznak” (Ösv. 253).

Néző: 1435–7 ffitonissa *Nehzv* (JAKUBOVICH: MNy. XIX, 95–6 alapján idézi PAIS, Ösv. 250).

Ördög, Ördöngös: ha nem is venném ide az *Ördög* neveket, feltétlenül idetartozónak érzem az *Ördöngös* nevet: 1429 Johanne *Vrdwnguez* (Ösv. 291). Mindenesetre érdekes, hogy a közszóilag pejoratív *ördög* milyen tömegesen fordul elő személynévként!

Részeg, Részeges: 1449 *ladislaus Rewzeg* (Oklsz.), 1509 Johanne *Rezegh* (uo.); továbbá 1477 Thomam *Rezeges* (uo.); PAISnál (Ösv.) is számos adat.

Táltos: 1424 Thoma *Thalthos* (Ösv. 85), 1439 Clemens *That(o)s* (Ösv. 86). Az említett névben rejlő közszó jelentése a TESz. szerint visszavezethető egy ugor **tult* alapalak 'varázserő, varázslat' jelentésére. PAIS (i. h.) 'ütés, varázsvesszővel való csapás', ill. 'kábulat' jelentésekre utal a szóval kapcsolatban, és a szót a törökből magyarázza.

Tudó, Tudós: 1138/1329 ? *Tuda* (TESz. *tuđ* alatt). Bizonyosra vehető, hogy a *Tudó*, ill. *Tudós* nevűek egy része, még ha nem volt is a név előtt olyan jelző, ami a nevezett jövőbelátására, lélekismeretére utalt volna, részben ide tartozhatott.

Tündér: 1575 *Tönder* (TESz.). Ez itt esetleg 'varázsló hatalmú ... lény' jelentésben áll, de számos személynév biztosan ilyen képességet fejez ki.

A fenti nevek természetesen sokszor nem közvetlenül jelentenek különleges lelkiállapotot vagy lelki képességet, hanem csak ilyen állapotokra, képességekre lehet belőlük következtetni; sajnos egyes ilyen lelki tartalmaknak (pl. *révület*) egyelőre nem is találtuk meg névtani adatban való szereplését.

BÜKY BÉLA

Névterjedelem és névtartozékok

A kérdéshez, melyet e Pais Dezső emlékének szentelt névtudományi konferencián pedzeni kívánok, nem a névkutatás, hanem a grammatika felől érkeztem. S bár száz éve született mesterünk jóval serényebb volt az onomasztika, mint a szintaxis művelésében, megoldási javaslatom, melyet a kiszabott rövid időnek megfelelő kurtasággal végül előterjesztek, mégsem független az ő indíttatásától.

Helyesírási rendszerünk logikája című tanulmányomban (Nyr. LXXXVIII. évf. 3–4. szám; külön: MNyTK. 110. szám, a lapszámok ez utóbbiból) a tulajdonnevek írásának közös alapelveit így foglaltam össze: „1. A *n é v s é g t é n y é n e k* jelölése” és: „2. A *n é v t e r j e d e l m é n e k* jelölése”; s ezekhez harmadikul egy követelményt soroltam még: „az *alaki sérthetetlenség*”-ét (i. m. 22–3). Az általam is idézőjelben használt, nyelvíleg nehézkes első megnevezés azt jelentette: helyesírásunk igyekszik megkülönböztetni a tulajdonnevet a köznévtől. Erre szolgál a minden névtípusra kötelezően előírt nagybetűs kezdés. — Ezzel a kérdéssel nem foglalkozom itt tovább, s ugyanígy mellőzöm a követelményként említett harmadikat is.